

Türklerin Orijinal Dinleri Meselesi

The Matter of Turks' Original Religions

Selim KARAKAŞ*
Giresun Üniversitesi

Özet

Geleneksel Türk dini hayatı, Türklerin arkaik dönemlerinin sosyal, siyasi, ekonomik ve çevresel şartlarıyla iç içe gelişmiş, tüm bu unsurlar birbirlerini etkileyip şekillendirmişlerdir. Türklerin orijinal dinlerini, din nazariyecilerinin ortaya attıkları sistemlerden herhangi - veya sadece- biri içerisinde değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Zira kadim Türk inancı, başlangıçta atalar kültü ve tabiat inançları şeklinde tezahür ederek nihayet Gök Tanrı yani Yüce Varlık telakkisi ile yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Ancak zamanla, başta Şamanizm olmak üzere pek çok farklı mistik-sihri sistemin ve başka dini anlayışların etkisine de maruz kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gök Tanrı, Yer-Su İnancı, Atalar Kültü, Şamanizm

Abstract

Traditional Turkish religious life has developed by having intertwined with social, political, economic and environmental conditions in archaic periods of Turks. All of these elements has influenced and shaped each other. It would not be true to evaluate original religions of Turks within one of the systems that put forwarded by theorists in religion because old Turkish belief has appeared as heroic ancestors' cult and nature beliefs and reached high level by means of Tengri that is concept of supreme being. However it was, in time, exposed to influence of different mystic-magic systems (especially Shamanism) and other religions.

Key Words: Tengri, Earth-Water Belief, Heroic Ancestors' Cult, Shamanism.

Giriş

Tarihi bir olgu olarak din, toplumların kavranmasını sağlayan en önemli amillerden birisidir. Şüphesiz bu anlamda, Türklerin en eski inanç sistemlerinin temellerini irdelemek, onların tarihi köklerini daha iyi tahlil etmemize de yardımcı olacaktır. Kanaatimizce geleneksel Türk dini hayatı, Türklerin arkaik dönemlerinin sosyal, siyasi, ekonomik ve çevresel şartlarıyla iç içe gelişmiş, tüm bu unsurlar birbirlerini etkileyip şekillendirmişlerdir.

Eski Türk dinini, Salamon Reinach başta olmak üzere bir kısım araştırmacılar, Moğol etkisi altındaki geç Altay kamlık kültüründe karşımıza çıkan "Bay Ülgen" ve "Erlık" motiflerinden hareketle "dualizm" şeklinde görmek istemişlerdir. Ülkemizde H. Ziya Ülken bu görüşü "ahenkçi bir dualizm"

* Yrd.Doç.Dr.,Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
e-mail: karakas@giresun.edu.tr

düzeltilmesiyle destekler (Ülken, 2004:29). Durkheim'in "totemizm" tezi ise "tabiat dini" veya "natürist mitoloji" anlayışlarıyla örneğin bizde Ziya Gökalp'i etkilemiş, o Türklerin eski dinine "Toyunizm" adını vermiştir. Ancak daha sonra Gökalp'in tezinin Budizm'le örtüştüğü anlaşılmıştır (1976: 52vd). Gumilev ise eski Türk dini sistemini kuzeyli kavimlerin Animizmi ile Orta Asya bozkır topluluklarının Totemizmi'nin bir karışımı olarak değerlendirmektedir (Gumilev, 2003: 108). Yine özellikle 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında başta Radloff olmak üzere Rus araştırmacılar "Şamanizm" düşüncesini işlemişler, bu görüş ülkemizde çeşitli bilim adamlarınca benimsenmiştir. Mesela A. İnan Türk dinini bir tür Animizm veya Fetişizm destekli Şamanizm olarak görmekte, özellikle F. Köprülü Anadolu'nun Müslümanlaşmasında heterodoks dini gruplarda Şamanizm kalıntıları aramaktadır. Avrupalı araştırmacılar arasında da aynı dönem hep bu fikrin işlendiği görülmektedir. Mesela U. Harva, W. Eberhard, L. Rasonyi bunlardandır. Buna karşın M. Eliade, J.P. Roux gibi din tarihçileri Şamanizm'in bir din değil fakat "sihri ve mistik bir extase tekniği" olduğunu ortaya koymuşlardır. Yine Türk ve Moğol halklarının eski dini üzerinde çalışmış bulunan J.P. Roux bu dinin "politeizmle iç içe bir monoteizm" olduğu görüşündedir. "Monoteizm" fikrinin mimarı P.W. Schmidt, Türklerin orijinal dinini "gök dini" dediği tek tanrılı bir inanç sistemi şeklinde açıklar. Bizde monoteizm tezi makes bulmuş, İ. Kafesoğlu, O. Turan, B. Ögel ve H. Tanyu gibi isimler eski Türk dinini "Gök Tanrı dini", "hanif dini" olarak yorumlamışlardır. Bunlardan başka de Broses Combes Lubbock'un "Fetişim'i, H. Spencer'in atalara tapınma veya "Manizm nazariyesi", Frazer ve Marett'in din ve büyü'nün iç içe olduğu bir tür "Preanimizm" ya da Tylor'un "Animizm'i veyahut Lank'ın tek tanrı hâkimiyetine tabi birçok tanrılıktan müteşekkil "Henoteizm'i sayılabilir (Günay-Güngör, 2003: 144-146; Ocak, 2003: 56-61; Tümer-Küçük, 2002: 27-34).

Türklerin orijinal dinlerini, din nazariyecilerinin ortaya attıkları sistemlerden herhangi-veya sadece-biri içerisinde değerlendirmek de doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Zira kadim Türk inancı Atalar kültü ve tabiat inançları şeklinde tezahür ederek nihayet Gök Tanrı yani Yüce Varlık Telakkisi ile yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Ancak zamanla, başta bir mistik-sihri sistem diyebileceğimiz kamalık sistemi (Şamanizm) olmak üzere pek çok farklı dini anlayışın etkisine de maruz kalmıştır. O halde Türklerin en eski dini inançlarını oluşturan üç temel unsur vardır. Bunları Gök (Tengri)- Yer/Sular- Atalar kültü şeklinde sıralamak mümkündür. Fakat bu formülasyon, müstakil bir din tanımı yapmaktan çok - geniş ve adı konulmamış- bir inanç sisteminin ana yapı taşlarını belirtmek amacını taşımaktadır.

Gök Tanrı Düşüncesi (Yüce Varlık Telakkisi)

Eliade, yüksekliğin kendi başına kutsal sayıldığını, arkaik toplulukların birçok yüce tanrısının "Yukarıdaki", "Gökteki" ya da sadece "Gök" gibi adlar taşıdığını ifade etmektedir (Eliade, 1999: 549). Bu genel ve geçerli tespit, Türk dini tarihinin kadim devirlerinde "Gök Tengri" kültü olarak karşımıza çıkıyor.

Türkiye Türkçesinde "tanrı" şeklindeki söylenişle varlığını sürdüren ve Orhun Kitabelerinde "tengri" biçiminde karşılaştığımız kelime, çeşitli Türk topluluklarında her bölgenin fonetik özelliklerine göre, mesela Yakutlarda

"tanara", Kazan Türklerinde "teri", Soyonlarda "ter", Çuvaşlarda "tura-tora", Kalmuklarda "tengri", Buryatlarda "tengeri", Volga Tatarlarında "tengere", Beltirlerde "tingir", Teleütlerde "tenere", Moğollarda "tenggeri" ve Çağatayca da "tengri" gibi şekillere bürünmüşse de, asli formunu muhafaza ederek Türklerin dahil oldukları bütün dini sistemlerde yerini almıştır (Eliade, 2003: III, 12-13; Büchner, 2001: XI, 705; Roux, 1994: 90; Taş, 2002: 38).¹

Gök Tanrı inancının yerleşik, ziraatçı topluluklara değil, göçebe, çoban ve besicilik yapan kültürlere mahsus bulunduğu, bu nedenle kökeninin Asya bozkırlarında aranması gerektiği etnologların genel bir kabulüdür. Eliade'ye göre Orta ve Kuzey Asya toplulukları için karakteristik bir sistem olan Gök Tanrı (1999: 27), Giraud'a göre doğrudan bütün Türklerin ana kültü durumundadır (Kafesoğlu, 1997: 308). Koppers'de aynı kanaattedir (1941:457).²

Türklerde Tanrı düşüncesinin ortaya çıkışı onların maddi gökyüzünü evrenin yaratıcısı yüce varlık şeklinde telakki etmeleriyle başlamıştır. Orta Asya'nın bozkır Türk toplulukları hayat tarzları olan yarı göçebe atlı çoban kültürü³ içerisinde, yaşamlarını en çok etkileyen tabiat ve iklim şartlarının kaynağını gökyüzü addedip, ona semavi bir Yüce Tanrı misyonu yüklemiş olmalıdırlar. Türklerin (Gök Tanrı) adını verdikleri bu cismani ilahi güç ise, zamanla somuttan soyuta bir tekâmül göstererek maddi gökten ayrılmış, her şeye hâkim mutlak bir varlığa dönüşmüştür.

Konfüçyüs'ün eserlerinde Tanrı'ya ifade etmek üzere kullanılan "T'ien" tabirinin "Tengri" kelimesinin Çince karşılığı olduğunu bilmekteyiz.⁴ Avar hakani, Bizans ile antlaşmasında Gök Tanrı adına yemin etmişti (İnan, 1948: 279). VII. yüzyıl Bizans tarihçisi T. Simocatta'nın bu husustaki tespitine göre, Türkler toprağı, suyu, ateşi ve havayı kutsal sayar, bunları tâzim ederlerdi. Fakat yalnız yerin ve göğün yaratıcısı bildikleri Tanrı'ya tapmakta ona kurbanlar

¹ Türkler Müslüman olduktan sonra da "Tanrı" kelimesi İslamiyet'teki "Allah" anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, Türkler arasında Tanrı kavramının sıfatları olarak "İdi-izi (sahip, efendi)", "Ugan (kâdir, her şeye gücü yeter)", "Bayat (Arguca)" ve "Çalap (Mevlâ, Nesturi Hıristiyanlığının etkisiyle)" gibi terimlerin zaman zaman mevcut olduğu bilgisini verir (DLT, 1992: I, 87; III, 7, 171,376).

² Koppers Türklerde Gök Tanrı'nın "kuşatıcı bir tanrı" mesabesinde olduğu, fakat güneyden gelen Şamanizm dalgası neticesi "yukarıda iyi" ve "yeraltında kötü" tanrılar düşüncesine dayalı bir düalizmin görülmeye başladığı kanaatindedir.

³ Türklerin Orta Asya'daki eski hayat tarzlarına örneğin, İ. Kafesoğlu, "Bozkır Kültürü"; J. Deer, "İstep Kültürü"; W. Koppers, "Atlı Çoban Kültürü"; B. Ögel, "Atlı Kültür"; A. Toynbee, "Göçebe Kültürü" gibi isimler vermişlerdir. Biz "bozkıra dayalı yarı göçebe atlı çoban kültürü" gibi bir ifadenin isimlendirme kaygısı taşımaksızın bu yaşam tarzını kapsamlı bir şekilde yansıtan doğru bir söylem olduğu kanaatindeyiz.

⁴ Çin İmparatorlarının unvan için kullandıkları "Tien-tse" (Gök'ün oğlu) tabirindeki "gök" sözü, toprak-yer tanrılarının inanılan Çin'de "kudretli varlık" anlamında Türk kültürünün belirli şekilde görüldüğü Chou sülalesi zamanında ortaya çıkmıştır (Eberhard, 1996: 29 vd; Özerdim, 1963: 1-23); Konfüçyüs'ün (ölm. M.Ö. 480'lerde) kullandığı Tien tabiri ise (örneğin Tien-shan: Tanrıdağı, o çağlarda "Gök Tanrı" kavramını karşılar bir ifadedir (Kafesoğlu, 1980: 44-48). E.Esin de bu benzerliğe vurgu yapmıştır (2001:56-76).

kesmekteydiler (Kafesoğlu, 1988: 311)⁵. 921 yılında Türk ülkelerinden geçen Arap elçisi İbn Fazlan da Seyahatnamesi'nde Oğuz Türkleri hakkında "*içlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp bir Tengri der bu Türkçe 'bir Allah' demektir. Zira Türkçe'de "bir" vahid ve "Tengri" ise Allah demektir*" şeklinde kayıt düşmüştür (Şeşen, 1995: 34-36).⁶ Aynı şekilde bir Gürcü kaynağında "*Bunların (Türklerin) dini ölümsüz bir Tanrı'ya tapmaktan başka bir şey değildir*" denilmektedir. Yakubi patriği Süryani Mihael'e göre eski Türkler "*Gök Tanrı*" diye adlandırdıkları bir Tanrı'ya tapıyorlardı (Roux, 1994: 102). Gök Tanrı anlayışı ile ilgili olarak bize en doyurucu malumatı ise Orhun Kitabeleri vermektedir (Ergin, 1970). Kitabelerde çok yerde zikredilen Tengri bazen "*Türk Tengrisi*" şeklindeki adı ile, daha o zaman milli bir hüviyet arz eder. Göktürklerin müstakil bir devlet kurması O'nun isteği ile olmuş, kagan Türklerle Tanrı tarafından verilmiştir. Fakat topluluk kaganını terk ettiği için yine Tanrı katından perişanlığa sürüklenmiştir. Yani O, Türk milletinin hayat ve istiklali ile ilgilenen bir "ulu varlık" durumundadır (Kafesoğlu, 1980: 56-57). Bumin ve İstemi'yi Türk töresini yürütmeleri için tahta çıkaran (Kitabeler, Kültigin, doğu, 1), "*Türk budunu yok olmasın... hür ve müstakil olsun diye*" İteriş Kağan ile hanımı İl-Bilge Hatun'u yükselten Tanrı'dır (Kitabeler, Kültigin, doğu, 11: Bilge Kağan, doğu, 10). Savaşlarda O'nun iradesi ile zafere ulaşır. Gök Tanrı Türk'ün hayatına vasitasız olarak müdahalede bulunur ve emreder, iradesine boyun eğmeyi cezalandırır. Bağışladığı "*kut*" (siyasi iktidar) ve "*ülüg*" (kısmet)'ü (Kitabeler, Kültigin, doğu, 29; Bilge Kağan, kuzey, 7) layık olmayanlardan geri alır (Kitabeler, Bilge Kağan, doğu, 34-35). Şafak söktüren, bitkiyi meydana getiren O'dur. Yani hayat verici ve yaratıcıdır. Ölüm de can veren Tanrı'nın iradesine bağlıdır (Kitabeler, Kültigin, kuzey, 10).

"*Tengri*" kelimesi Orhun kitabelerindeki kullanılışı açısından, üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir husustur. Zira bu ifade Abidelerde Tanrı, gök (sema) ve yüce/yüksek gibi anlamları karşılar şekilde yer almıştır. Aşağıya aldığımız örnek cümlelerde bu kullanışlar açıkça görülmektedir.

"*Tanrı buyurduğu için (Tengri yarlıkadukın için), kendim devletli olduğum için kağan oturdum*" (Kitabeler, Kültigin, güney, 9).

"*Tanrı lütfettiği için (Tengri yarlıkadukın için), illiyi ilsizleştirmiş, kağanlığı kağansızlaştırmış, düşmanı tâbi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş*" (Kitabeler, Kültigin, doğu, 15; Bilge Kağan, doğu, 13).

"*Tanrı kuvvet verdiği için (Tengri küç birtük için), babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş*" (Kitabeler, Kültigin, doğu, 15; Bilge Kağan, doğu, 13).

Bu ifadelerde geçen "*Tanrı*" tabirleri mücerret bir ilahı vurguluyor. Kanaatimizce şu örnek cümlelerde ise müşahhas anlamda "*sema*" kast olunmaktadır.

⁵ Roux, Tengri'nin "*Yaratıcı*" olarak yazıtlarda zikredilmediğini, fakat bu düşüncenin X. yüzyıldan itibaren onlar arasında yayıldığını belirtir (Roux, 2011: 130).

⁶ Fakat, İbn Fazlan Oğuzlar için hiçbir dine inanmadıklarını ve ibadet etmediklerini, bir iş danışıkları büyüklerine "*Rabb*" dediklerini, Müslümanlara yaranmak için Kelime-i Tevhidi söylediklerini de kaydeder. Ayrıca bir Oğuz'un kendisine bir gün "*Rabbimizin karısı var mı?*" diye sorduğunu belirtir.

"Üstte mavi/yüce/gök, sema (Üze kök tengri), altta yağız (kara) yer kılındığında, ikisi arasında insanoğlu kılınmış" (Kitabeler, Kültigin, doğu, 1; Bilge Kağan, doğu, 3).

"Türk Oğuz beyleri milleti işitin, üstte gök basmasa (Üze tengri basmasar), altta yer delinmesine, Türk milleti ilini töreni kim bozabilecekti?" (Kitabeler, Kültigin, güney, 23).

Aynı şekilde Kuman (Kıpçak) Türkleri de gök ve Tanrı'yı ifade eden kelimeleri ayırırlar. Mesela "Codex Comanicus" adlı Türkçe (Kuman Türkçesi)-Latince bir sözlükte "kök" kelimesi Latince "caelun (gög)", "Tengri" kelimesi de "Deus (Tanrı)" şeklinde iki ayrı kelime ile karşılanmıştır (Codex Comanicus, 1992: 70/26; 143/19; 145/3). Ayrıca Oğuz Kağan Destanı'nda da Tengri Kelimesi Tanrı ve gökyüzü anlamlarında kullanılmıştır (Ergin, 1988: 23-25). Yine Dede Korkut hikâyelerinde Deli Dumrul'un söylediği manzum ifade de Tanrı tasavvuru şöyledir: "Yücelerden yücesin, kimse bilmez nicesin görklü Tanrı" (Ergin, 1964: 184). Kasgarlı Mahmud da XI. yüzyıl şamanist dönem Türklerinde Tanrı kavramını şöyle dile getirir: "Tengri, Allah azze ve celle demektir. Yere batası kâfirler göğe tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler), yine bunlar bilgin kimseye de "tengriken" derler" (DLT, 1992: III, 7, 376).

Tekrarlamak gerekirse Türkler bütüncül olarak göğe "Gök Tanrı" demişlerdir. Abidelerde karşılaştığımız sema ve mavi gök anlamındaki "kök tengri" ifadeleri ise "yağız yer" in karşıtıdır. Bu ikisi arasında da insan (kişi) oğullarının üzerinde yaşadığı *yir-sub* yer alır. Ayrıca abideler tanrılardan değil sadece Tanrı'dan söz eder (Günay-Güngör, 2003: 63-64). Yine Eliade'nin bahsettiği gibi, Türk Tanrı anlayışında kutsal evliliğe (hierogamie) de rastlanmaz. Yani 'Türk Tanrısı', Asur, Babil, Yunan, Roma tanrıları gibi tanrıçalarla evlenmez. Bu anlamda Gök Tanrı antropomorfik (insana has) özellikler taşımamaktadır.⁷

Kafesoğlu'na göre de, gökyüzünün önemsendiği eski pek çok halk dininde parçacı bir yaklaşımla güneş, ay veya yıldızlar kutsanıp tanrılaştırılırken, Türkler yekpare şekilde göğü kutsal olarak sembolleştirmişlerdir (1980: 62). Öte yandan Orta Asya'da devlet kuran Türk sülalelerinin hemen hepsinde Gök Tanrı kültünün yer alması, bir kısım araştırmacıları, Türklerdeki Gök Tanrı inancını "İmparatorluk Tanrısı" şeklinde değerlendirmeye götürmüş bulunmaktadır. Buna göre mesela İnan, Türklerde büyük imparatorlukların kurulduğu devirlerde, imparatorluğa dahil bütün uluslar için Gök Tanrı kültünün müşterek ve umumi bir kült kabul edildiğini, Gök Tanrı'nın da tanrıların en büyüğü sayılmış olabileceğini farz eder (1972: 26; 1976: 15-16). Aynı şekilde Roux, Türk dini sisteminde "halk dini" ile "devlet dini" ni birbirinden ayırmakta ve Tanrı anlayışının devletin şekline bağlı olarak azalıp çoğaldığını; imparatorluk döneminde Tanrı'nın tekleştiğini, ancak imparatorluğun parçalanması halinde Tek Tanrı'nın da dağılarak çok tanrıçılığın ortaya çıktığını düşünmektedir (1994: 90vd.).

⁷ F. Bayat, Gök Tanrı'nın Antropomorflaşan bir Tanrı'ya Şamanizm etkisiyle geçtiği kanaatindedir (2007: I, 304). Ancak kanaatimizce Kitabelerden gök ve yerin kendilerinin yaratıcı olmadıkları anlaşılacakla birlikte, onları ve bütün kâinatı da yaratan bir Tanrı'nın var olduğu düşüncesi de muğlâk kalıyor.

Kanaatimizce Türkler arasında geç dönem Şamanist etkiler neticesi yayılan çok tanrıcılık düşüncesi dahi, Gök Tanrı kültünü yok edememiş fakat onu Eliade'nin tabiriyle bir "*deus otiosus*"a dönüştürmüştür.⁸

Geleneksel Türk inanışındaki Gök Tanrı düşüncesinin varlığı kimi araştırmacıları Türklerin İslamiyet'i kabulden çok önce de tek tanrı itikadına sahip buldukları düşüncesine sevk etmiştir.

Türk ilim çevrelerinde monoteist Türk dini tezini savunan en önemli isimler Osman Turan, Bahaeddin Ögel, İbrahim Kafesoğlu ve Hikmet Tanyu olmuştur. Adı geçen müelliflerden Türklerin eski dinlerinin tek Tanrı inancına dayandığını ilk ileri süren Osman Turan'dır. O, 1946'da yayınladığı "*Türkler ve İslamiyet*" adlı makalesinde özellikle Orhun Kitabeleri ve Müslüman kaynaklarına dayanarak bahis konusu fikirlerini ortaya koymuş, orijinal Türk dininin vahdaniyetçi bir seviyeye eriştiğini iddia etmiştir. Daha sonra yazdığı *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* kitabında yer alan "*Eski Türk Dini*" yazısında da semavi dinlerin Tanrı fikrini hatırlatan bir Türk ilahı portresi çizmektedir. Türkler arasında İslamiyet'ten önce de Tek Tanrı inancının mevcut olduğunu ileri süren diğer bir tarihçimiz ise Bahaeddin Ögel'dir. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* ismini taşıyan çalışmasında Türklerin disiplinli bir hayat ve toplum düzenleri yüzünden, çok erken çağlarda Tek Tanrı düşüncesine eriştiklerini dile getirmiştir. Özellikle "*Tengri teg Tengri*" ifadesi üzerinde duran Ögel, bunu "*kendine benzeyen Tanrı*" biçiminde çevirerek, Türk zihninde arkaik dönemlerde dahi "*hiçbir mahlûkata benzemeyen bir Tanrı*" anlayışının yerleştiğini ileri sürer. Oysa o aynı yerde Tengri kelimesinin gökyüzünü de ifade eder bir tabir olarak Türklerce ne zaman yaratıcı Tanrı'yı ve ne zaman da mavi gök'ü ifade ettiğini anlamanın güçlüğüne de kabul etmektedir (2001: 699-701). Yine, tıpkı Türk Tanrısı gibi bir de Türk yer-sularının olduğunu, ama onların Tanrı değil kutsallar şeklinde Türk milletine yardım ettiklerini söylemekte, bu durumun '*mutlak tanrı*' vasfıyla nasıl örtüşebileceği hususunu ise izahsız bırakmaktadır. Bozkır Türk topluluğunun asıl dininin "*Gök Tanrı dini*" olduğunu belirterek monoteist tezi savunan diğer bir isim ise İbrahim Kafesoğlu'dur. Gerek *Eski Türk Dini* adlı kitabında ve gerekse *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı "*Türkler*" maddesinde yazar, kesin hükümler vermekten çekinmemiştir. Yine O, İslam Ansiklopedisi'nde Gök Tanrı inancının sadece Türklere has bir inanış olduğunu söylemekte, diğer bir yerde ise etnologların görüşlerine atıf yaparak bunun çoban kavimlerde ve nihayet Orta Asya'da genel bir inanç olduğunu yazmaktadır (1998: XII/II, 244-246). Ayrıca İbn Fazlan'da geçen bir Türkün bu elçiye "*Rabbinizin karısı var mı?*" diye sorduğu soru üzerine seyyahın tepkisi ve tövbesine karşın, bu Oğuz'un da tövbe etmesi hadisesini, adı geçen Türkün Tanrının insan olamayacağını düşündüğüne yoran Kafesoğlu'nun aslında böyle bir soruyu soran kişi de mücerret bir tanrı fikrinin oluşmadığını belirtmesi de beklenebilirdi. Hikmet Tanyu ise 1980'de neşrettiği *İslamlıktan Önce Türklere Tek Tanrı İnancı* kitabında Tek Tanrıcılık fikrini en ileriye vardırır yazar olmuştur. Esasen batıda Monoteizm konusunun teorisyeni olan P. Wilhelm Schmidt, bu tezi kendisinin bir din adamı olmasının etkisiyle, tüm kavimlerin eski zamanlarda bile önce Tek Tanrı inancını benimsedikleri varsayımını ispatlamak

⁸ *Deus Otiosus* (Aylak Tanrı); Dünyaya lakayt, insan ve hayat üzerinde etkisi olmayan, pasif bir Tanrı anlayışını ifade eder.

üzere kurgulamıştı. Fakat oldukça eleştirilere maruz kalan bu görüşe karşı "*Yüce Varlık Teorisi*" ortaya atılmış, iptidai inanç sistemlerinin tasarladıkları "*Tanrı*" düşüncesi ile hakiki tek tanrıcılığın yani "*Mutlak Bir Tek Tanrı*"nın ayrı mefhumlar olduğu belirtilmiştir (Akpınar, 1986: 17-21).

Son tahlilde Gök Tanrı kültündeki Tanrı'nın özelliklerini İslamiyet'teki Allah kavramıyla örtüştürmek ve eski Türk topluluklarına "*semavi dinin hanifleri*" muamelesi yapmak tarihi olguları biraz zorlamaktır diye düşünmekteyiz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi aslında Türklerin Gök Tanrı'sı, örneği pek çok eski toplulukta görülebilecek bir "*Yüce Varlık*"tır. Gök Tanrı, Yer-Sular ve Atalar telakkileriyle bir arada dini sistemi tamamlamaktadır. Türklerin yarı göçebe bozkır kültürü ve hayat tarzının etkilediği dini anlayışlar geliştirdikleri söylenebilir. Bu inanç sisteminin merkezinde Gök Tanrı vardır. Lakin Gök Tanrı'yı İslamiyet'teki Allah telakkisiyle eşitlemek ve bu düşünceye haniflik demek de yanlış olacaktır. Zira Gök Tanrı "*yüce bir varlık*" olarak dini hayatın en tepesinde yer alırken, eski Türklerin inanç dünyasında hatırı sayılır bir önemi olan tabiat ve atalar kültleri de bu sistemi tamamlamaktadır. Gök Tanrı'nın zamanla *deus otiosus* sürecine girmesi, beraberinde pek çok dini-sihri-mistik alt kültürlerin Türk toplumlarının dinsel hayatında etkili konuma yükselmesine yol açmıştır. Bunun yanı sıra yine inanç tarihlerinin çok erken dönemlerinden itibaren Türkler, çeşitli medeniyet çevrelerinin dini etkilerine de maruz kalmış bulunmaktadır.

Yer-Su (Tabiat Kuvvetleri) İnancı

Türkler dini tarihleri içerisinde çok eski dönemlerden itibaren tabiatta bir takım gizli güçlerin bulunduğuna inanmış ve onları kutsal saymışlardır. Bu tabiat kültleri yer ve gök merkezli olup, bugün artık ruh diye adlandırabileceğimiz hissettiği, işittiği, iyilik ve kötülük yapabildiği düşünülen varlıklardır. Eski Türklerin içinde manevin bir güç bulunduğuna inandıkları ve canlı addettikleri bu unsur ve olayların başında güneş, ay, yıldız, göl, ırmak, pınar, dağ, kaya, taş, orman, ağaç, toprak gibi çeşitli varlıklar ile gök gürlemesi, şimşek yıldırım, ateş gibi tabiat hadiseleri gelmekteydi.

Orhun kitabelerinde kısaca yer-su'lar (*yir-sub*) şeklinde⁹ sık sık zikredilen tabiat kuvvetleri unsurları, Türklerde diğer arkaik medeniyetlerdeki gibi mitolojik tanrılara dönüşmemiş, yine bu ruhlar insan veya maddi varlıklar biçiminde tasavvur edilmedikleri için doğrudan doğruya takdis ya da tapınma konusu da olmamışlardır (Kafesoğlu, 1980: 43-45).¹⁰ İşte eski Türkler bahis konusu varlıkların bizzat kendilerine değil, onlara yükledikleri gizli güçlere kutsiyet atfetmişler ve bunlara korku, minnettarlık, saygı karışımı hisler beslemişlerdir.

⁹ Kitabeler, Kültigin, doğu, 11; Bilge Kağan, doğu, 10-11; Tonyukuk, batı, 6,9; Kitabelerde yalnız iki yer-su'nun adı zikredilmiştir. "*Iduk Ötüken*" ve "*Tamag iduk baş*". Bunlardan ilki bilindiği gibi kağanlık merkezidir, diğeri de kutsal Tamir suyunun kaynağıdır. Bkz. (Kitabeler, Kültigin, doğu 3, 23-24; Bilge Kağan, kuzey, 6 ve Kültigin, kuzey, 1; Bilge Kağan, doğu, 29); Ayrıca bu tabir "*yir-suv*" şekliyle Uygurlarda da vardı (Caferoğlu, 1968: 298).

¹⁰ Burada diğer medeniyetlerdeki tabiat kuvvetleri inancının bir tahlili ve karşılaştırması da yapılmıştır.

Tabiat kuvvetleri inancında özünde ruh taşıyan varlıkların başında güneş ve ay geliyordu. Türk kağanları tahta çıkışlarında rolü olduğuna inandıkları bu gök kutsallarını daima takdis ederler, otağlarının girişi doğu yönüne bakardı. Çin kaynakları Hun Tan-hu'sunun her sabah çadırından çıkarak güneşi ve geceleri de ayı tazim ettiğini bildiriyor (Kafesoğlu, 1988: 303). Bundan başka yıldızların da eski Türk inanç yapısında önemli yerleri vardı. Özellikle Çoban (Zühre, Venüs) yıldızı kutsal sayılmıştır (İnan, 1972: 29). Ebu Dülef de X. yüzyılda Çiğiller arasında çeşitli yıldızların takdis edildiğini tespit suretiyle bu gök kültürünün varlığını bize göstermektedir (Şeşen, 1995: 88).¹¹

Tabiat kuvvetleri anlayışının ağırlıklı cephesini ise yer kültü yani yer-su inançları oluşturmaktadır.¹²

Türk din tarihinde yer-suların en önemli temsilcileri dağlardır. Dağlar ve tepeler, tarihin bilinen en eski devirlerinden beri yükseklikleri, gökyüzüne yakınlıkları dolayısıyla insanların gözünde ululuk, yücelik ve ilâhîlik timsali kabul edilmiş, bu yüzden de insan üstü varlıkların, ilahların mekânı olarak düşünölmüşlerdir (Ocak, 2003: 114). Bu ve benzeri telakkiler dolayısıyla dünya tarihinde hemen her ölkede ve milletin mukaddes bir dağı veya tepesi olduğu görülür. Örneğin eski Türkler "Ötüken"i, Moğollar "Burkan Kadun"u, Grekler "Olimpos"u, Hintliler "Himalayalar"ı, Müslüman milletler mitolojik "Kafdağı"ı kutsal saymışlardır. Türklerde her boyun *Othon-tengere*, *Han tanrı*, *Buztağ-ata*, *Bayan-ula*, *Iduk Art* gibi adlar taşıyan ve mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan gibi anlamlara gelen dağları vardı. Yine mesela *Han-yoan Dağı* Hunların her yıl üzerinde Gök Tanrı'ya kurban kestikleri mukaddes bir yer idi (İnan, 1972: 48-49). Göktürkler çağında meşhur Ötüken'den başka *Budun İnlı*, *Iduk Baş*, *Tamag Iduk* adlarıyla bilinen dağlar da takdis ediliyorlardı.

Uygurlar da memleketlerinde bulunan yüksek bir dağa dua edip, kurban keserler ve her yıl bunu tekrarlarlardı (El-Cahiz, 1988: 34). Bazı Altay kavimleri kutsal bildikleri dağı "ata" kabul etmekte ve onun soyundan geldiklerine inanmaktaydılar. Yine Göktürklerin menşe'leri hakkındaki mitolojik rivayetlerde dağ ve mağara önemli unsurlar olarak karşımıza çıkar. O halde Türkler arasındaki dağ kültürüne yönelik telakkilerde bu inanışın Gök Tanrı ve atalara bağlılık düşüncesiyle ilişkili bulunduğu anlaşılmaktadır. Yapılan incelemeler dağ ve tepe kültürünün XIII. yüzyılda Moğollarda dahi mevcut olduğunu ortaya çıkarmıştır (Roux, 1994: 125vd.). Altaylılarda ise dağ kültü zamanla daha da inkişaf ederek göğün bizzat kendisinde bulunan ve ilahların mekânı olan kozmik bir dağ inancını da doğurmuştur.

Yer-su terimi içerisinde yer alan bir diğer unsur da toprak, taş ve kayalardır. Gerçekten de Orhun Kitabelerinde "mavi gök" ile "yağiz yer" iki ana kozmik alan oluşturmaktadır. Yine kitabelerde bazen "iduk yer" tek başına

¹¹ Ebu Dülef, Çiğillerin Çoban Yıldızına "rablerin rabbi – tanrıların tanrısı" dediklerini kaydeder. Buna karşın Roux, Türk ve Moğol metinlerinin herhangi bir şekilde yıldız dininden söz etmediği kanaatindedir (1994: 105).

¹² Öyle anlaşılmaktadır ki dağ, orman, ırmak vs. ile ilgili yer-su inançları Türklerde gelişmek suretiyle özellikle imparatorluklar devrinde "vatan kültürü"ne dönüşmüştür. Ögel, Türklerde yer-suların mukaddes (iduk) bir kişiliği ile gücü olduğunu ve bunların Türk milleti ülkesi ve devletini koruduklarına inanıldığını belirtir (2002: II, 315,327).

zikredilmekte ve buraların koruyucu ruhları (izi) olduğuna inanılmaktadır. Eldeki bilgiler Orta Asya'da İslam öncesi devir de Türklerde bazı taş ve kayaların kutlu sayıldıklarını göstermektedir. Uygurların Kut Dağı efsanesi bunun güzel bir örneğini teşkil eder. Bu efsanede, Uygur ülkesinin refahının Kut Dağı adıyla bilinen iri bir yeşim kayasına bağlı olduğu, bu kaya sayesinde ülkenin ve halkın felaketten uzak bir hayat sürdüğü anlatılmaktadır. Bunu öğrenen Çinliler Uygur kağanının oğluna imparatorun kızını verme karşılığında kayayı isterler. Niyetleri Uygurların saadetini gidermektedir. Halkın karşı koymasına rağmen kağan teklifi kabul eder. Çinliler onu parçalayarak ülkelerine götürürler. Fakat kayanın gitmesiyle kıtlık başlar ve Uygurlar göç etmek zorunda kalırlar.¹³ Yine Türklerde kendilerine kutsallık atfedilen taşlar olarak "balbal"lar ile "yada" yahut "yağmur taşı"ını zikretmek gerekir.

Tabiat kuvvetlerine inanç çerçevesinde orman ve ağaç kültü de önemli bir yer tutmaktadır. Roux, İslam öncesi Türk topluluklarındaki ağaç kültürünün ilk ortaya çıkış bölgesi olarak Ötüken'in dağlık arazisini tahmin ediyor.¹⁴ Gerçekten de Göktürkler için Ötüken ormanı (*Ötüken yış*) kutsal bir yerdi. Kitabelerde bu koruyucu ruha sahip Ötüken'in terk edilmesi halinde onun koruyuculuğundan mahrum olup, felaketlere maruz kalınacağı ifade edilmektedir (Kitabeler, Kültigin, güney, 3-8; Bilge Kağan, kuzey, 2-6).

Türkler dağ ya da su başlarındaki ulu ağaçlara, sık ormanlıklara ve uçsuz bucaksız arazilerdeki tek ağaçlara hürmet etmişlerdir. Özellikle de kayın, ardıç, karaçam, çınar gibi ağaçları kutsal saymışlardır (Ögel, 2002: II, 472-479). Gök Tanrı'ya adanan kurbanlar ulu ağaçların altında kesilmiştir. Bunun örneklerini Hunlar, T'o-palar, Göktürkler devrinde görmek mümkündür. Menşe efsaneleri de ağaca önemli yer vermişler, Uygur efsanesinde hakanların ağaçtan türedikleri belirtilmiştir. Türklerde kam davullarının malzemesi olarak da genellikle kayın ya da sedir ağaçları tercih edilirdi. Kutsal sayılan davulun ağacının da temiz, zedelenmemiş ve meskûn yerlerden uzakta bulunması gerekirdi. Ayrıca insan eli değmemiş ve herhangi bir hayvanın yaklaşmamış olmasına da dikkat edilmekteydi.¹⁵ Yine Yakut Türklerinde kam adayları bir ağaç diker, o büyüdükçe kendisinin rütbesi de büyürdü. Kam öldüğünde ağacı da ortadan kaldırırdı.

Türklerde ateş de kutsal ve temizleyici sayılmakta onun arındırma gücüne sahip olduğuna inanılmaktaydı.¹⁶ Doğu Göktürkleri devrine ait olan Orhun Kitabelerinde ateş kültürünü ima eden en ufak bir iz olmamasına rağmen, Batı Göktürklerinde bu inancın mevcudiyetini ortaya koyan kayıtlar mevcuttur. T. Simocatta'nın Türklerin kutsal saydıkları dört unsur arasında ateşi de sayması ve 568 yılında Bizanslı elçi Zemarkos'un Batı Göktürk ülkesinde kağanın huzuruna

¹³ Uygurlardaki kaya kültürünü anlatan bu hikaye için bkz. (Ocak, 2003: 124; Gökalp, 1976: 86-87).

¹⁴ Roux, Ötüken'in anlamını "dua edilen yer" şeklinde açıklar (1994: 126-127).

¹⁵ Yakutlarda üstüne yıldırım düşmüş bir ağacın seçilmesi daha uygun görülmektedir (Eliade, 1999: 201); İnan da kam davullarında kayın ağacı resminin bulunduğu işaret eder (1972: 64).

¹⁶ Altaylılar ve Yakutlar ateşteki bu kutsal ve temizleyici güç ya da ruha "od izi" (ateş sahibi) adını vermektedirler. (Günay-Güngör, 2003: 76); İnan, Altay ve Yakutlar için ancak çakmak taşından elde edilen ateşin kutlu sayıldığını belirtir (1972: 66).

çıkmadan önce iki taraflı yanan ateş kümelerinin içinden geçirilerek kötülüklerden arındırılması örnekleri Batı Göktürklerinde ateşin takdis edildiğini gösteren belgelerdir (Ocak, 2003: 243-244). Ortaçağ'ın Avrupalı seyyahları, bu uygulamanın Moğollar döneminde de devam ettiğini haber veriyorlar. Örneğin Plano Carpini Batu'nun sarayına gittiğinde iki ateş arasından geçirilmişti (Roux, 1994: 185).¹⁷ İslam coğrafyacıları da Türklerin ateşe kurbanlar sunduklarını, ölülerini yaktıklarını ve ateş üzerinden kehanetler yapıldığını bildirmektedirler (Şeşen, 1998: 103, 107, 150, 157, 158, 160). Ateş vasıtasıyla temizlenme ve arınma inancı, Müslüman Türklerde de devam etmiştir. Başkurt ve Kazaklar'da "*alaslama*" adı altında gerçekleştirilen faaliyet, hastaları kötü ruhlardan temizleme veya kötü ruhları uzaklaştırmak gayesi ile yapılmaktadır. Aynı inancın başka bir uygulaması da hastaları, evleri ve ölüleri "*tütsüleme*" şeklinde kendini göstermektedir (Günay-Güngör, 2003: 76-77). Diğer taraftan Türklerdeki ateş kültü ile aile ocağı arasında da yakın bir ilişki bulunmaktadır. Zira "*ocak*" sözü eski Türkçe "*od*" kelimesinden çıkmış bir kelimedir ve *oc (d)ak*, '*ateşin bulunduğu yer*' demektir (Koca, 2000: 172). Yine Altay ve Yakut Türklerinde ateşe kurban sunma, yiyecek ve içeceklerden ateşe de pay ayırma, ateşe saygı, onu su ile söndürmemek, tükürmemek, kötü söz söylememek gibi uygulamalar Türklerde ateş ve ocak inancının önemli tezahürleri olmaktadır. Son olarak ateş kültürünün Hind-İran dinleri ve kamlık kültürüyle de yakın ilişkisi olduğunu ama fonksiyonel bir fark taşıdığını ifade etmeliyiz. Zira Zerdüştlükte ateş tapınmanın objesini oluştururken, Türklerde her şeyden önce o temizlenme vasıtasıdır (Günay-Güngör, 2003: 77).

Yer-su teriminde de ifade edildiği üzere Türkler için su da önemli bir dini anlam ve mahiyete bürünmüş; bu çerçevede su kaynağı, pınar, ırmak ve göl gibi su ile alakalı oluşumlar kutsiyet kazanmışlardır (Akpınar, 1988: 30-39). Pek çok eski Türk topluluklarında ve Moğollarda suyu, ona tükürerek veya dışkı ile kirliletmek yasaktı. Hatta onu bir temizlik aracı olarak kullanmak, kutsal sayılan nehirlerin, göllerin balıklarını avlamak dahi memnu idi. Mesela İbn Fazlan Oğuzların suyu temizlik için kullanmadıklarını bildirmektedir (Şeşen, 1995: 35). Bulgar Türklerine göre ise su insanı saflaştırır ve fazilet iksiri özelliğinde bir maddeydi. Tuna Bulgarlarının merkezi Madara'da bu amaçla yapılmış bir kült havuzu bulunmaktaydı (Ögel, 1991: 266).

Atalar Kültü

Eski Türk dini tarihinin en önemli esaslarından biri de ölmüş ataları tazim ve onlar için kurban sunma inancıdır. Atalar kültü özellikle patriarkal (ataerkil) aile tipinin hâkim olduğu toplumlarda görülen bir dini vaki'dir. Buna göre, ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanları korumaya devam edeceği inancı ve onlara karşı duyulan minnet hissi, söz konusu kültürün temelini oluşturmaktadır. Lakin atalar kültüründe ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu yapılmamakta, yalnızca saygıdeğer olanlar buna

¹⁷ Moğollar, Avrupalı seyyaha bu eylemi gerçekleştirme nedenlerini, onun hanlarına karşı girşebileceği olası bir kötülüğü (zehirleme gibi) ateş yoluyla ortadan kaldırmak şeklinde izah etmişlerdir.

erişebilmektedirler. Bu anlamda "ölüler kültü" ile atalar kültünü birbirinden ayırt etmek gerekecektir (Günay-Güngör, 2003: 80).

Türk tarihinde Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler devirlerinde her yıl Gök Tanrı ve ataların ruhlarına kurban kesiliyordu. Bunun yanı sıra ölmüş atalara duyulan dini saygı gereği, onların hatıraları da kutlu sayılmış ve Türkler kabirlere de büyük hürmet göstermişlerdir.¹⁸ Nitekim Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın İkinci Balkan Seferini (477), Hun kağan ailesi kabirlerinin Margos piskoposu tarafından açılarak soyulması neticesi başlattığı ifade edilmektedir (Kafesoğlu, 1980: 46-47). Atalara tapınma yani "Manizm" şeklinde anlaşılması gereken bu kültür, Türkler arasında Budizm ve Maniheizm gibi yabancı dinlerin yayılması devresinde bile gücünden bir şey kaybetmemiş, belki bu inanç sistemlerindeki "tenasüh" (ruhun bedenden bedene geçmesi) fikri atalar kültü sayesinde Türkler içinde tutunabilmiştir (Ocak, 2003: 63-64).

Bu kültle ilgili olarak, Türklerin ölen ataları ve yakınlarının birer suretini (*kugurcak*) yapıp sakladıkları; bu tasvirlere Altaylıların "töz/tös", Yakutların "tangara" ve Moğolların da "ongun" adını verdikleri bilgisi eklenmelidir (İnan, 1972: 42; Çoruhlu, 2002: 56). Ancak ataları temsil eden bu figürlerin tapınma objesi yapılmadıkları, ölünün hatırası olarak hürmetle muhafaza edildikleri belirtilmelidir. Ölüler kültüne sahip başka kavimlerdeki insan kurbanı âdetlerinin ve çeşitli kadim kültürlerdeki ölen saygıdeğer kimselerin sonradan yarı-tanrı sayılıp ilahlaştırılmalarına kadar giden anlayışlarının ise Türk atalar kültü telakkisiyle karşılaştırılmaması gerektiği kanaatindeyiz.

Türklerdeki bu atalar kültü anlayışı kimi araştırmacılarca totemizm düşüncesi ile de ilgilendirilmiştir.

Örneğin Roux, eski Türk topluluklarında merkezi otoritenin çöktüğü devrelerde "halk dini" unsurları olarak Animizm, Şamanizm ve Totemizm'in izlerine rastlanabildiği görüşündedir. Her ne kadar Roux, asıl Türk dininin geniş ölçüde Gök Tanrı inancı ile ona tâbi yer ve atalar kültürüne bağlı olduğunu düşünse de, kabileler düzeyinde lduk (mukaddes) Yer-sular, hayvan motifleri, töz (ongon)'ler, bazı menşei efsaneleri gibi kutsallaştırmalar nedeniyle imparatorluk dönemlerinin din telakkisinden ayrı, Totemizm'i hatırlatan halk inançlarının varlığını da inkâr etmemektedir (Roux, 1994: 175-179, 194-195).

Ülkemizde eski Türk dininin başlangıç formu itibarıyla totemizmden geliştiği görüşünü ise Gökalp savunmuştur. Fransız Sosyoloji Ekolü'nden gelen bu sosyolog, belki de Durkeim'in etkisiyle orijinal Türk inanç sisteminin Totemizm ve Naturizm safhalarından geçerek tekâmül ettiğini ve bu dine "Toyunizm" adı verilebileceğini söylemiştir (Gökalp, 1976: 40vd.).¹⁹Zira Sosyolog E. Durkheim, yazdığı "Dini Hayatın İlkel Biçimleri" adlı eserinde dinin kaynağını, Kuzey Amerika ve Avusturalya ilkel kabilelerinin inanç biçimlerinden hareketle "kutsala tapış" yani totemizm olarak izah etmişti (Durkheim,2005:127).

¹⁸ Atalar kültünün günümüze yansması "veli kültü" şeklinde olmuş, yine mezarlara gösterilen saygı da bugün; türbe, yatır ve evliya kabirlerinin kutsiyeti biçiminde devam ede gelmiştir.

¹⁹ Ziya Gökalp'in bu menşei düşünceleri kimi Türk akademisyenlerince de benimsenmiş yada tartışılmıştır. Bkz. (Köprülü, 2005; Turan, 1941; Ögel, 2001; İnan, 1972; Eröz, 1973; Hassan, 2000).

Totemcilik en iptidai cemiyet tipi sayılan "*klan*"ın dini kadrosunu oluşturur.²⁰ Doğal bir dini grup olarak klanlar kendilerini belli bir bitki, hayvan veya eşya ile aynı cevherden gelmiş kabul eden insan topluluklarıdır. İşte klanın ortak atası görülen bu cevhere "*totem*" ve totemdeki klan fertlerini birbirine bağlayan ve hepsinde müşterek olduğu sanılan kutsala da "*mana*" adı verilmektedir. Mana hem korkulan hem de saygı duyulan güç ve niteliklere sahiptir ki bu güce, çarpıcı kuvvet anlamında "*tabu*" denir. Totemi temsil eden pek çok kutsal objelere ise "*şuringa*" denilmektedir (Eröz 1973: 289-290; Ecer, 1987: 103-105).²¹

Totemizm'in başlıca özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

a-Totem ile klan arasındaki duygusal akrabalık bağı; başka söyleyişle aynı atadan gelmiş olma inancı b-Totem adını, işaretini taşıma, c-Aynı totem çevresinde toplananların birbirleriyle evlenme yasağı (zira klan üyeleri ortak toteme taptıklarından birbirlerine karşı mahremdirler ve aynı kutsallığı taşırlar. Hâlbuki diğer kabile totemleri kendilerince kutsal sayılmadığı için başka klan mensupları ile evlenmeleri de mümkündür. Buna göre totemizmde "*exogami-dışardan evlenme*" esastır),d-Totem hayvanı veya bitkisini yeme yasağı, e-Totemin grup üyelerine yardımcı olduğu, onları çeşitli tehlikelerden koruduğu inancı (Örnek, 1995: 38).

İşte Türk geleneğinde rastladığımız bazı inanış ve davranışların klan kültüründe örnekleri görülen kimi hususiyetlerle benzeşmesi Türk Totemizmine yorulmuştur. Mesela Türk ailesinde de *exogami* esastır ve *kurt-ata sembolü* vardır. Ayrıca Altaylıların "*tös (töz)*", Yakutların "*tangara*", Moğolların "*ongon*" adını verdikleri totemcilikteki *şuringalar* nevi idoller bulunmaktadır. Bunlar keçeden, paçavralardan, kayın ağacı kabuğundan yapılırdı. Bir kısmı oyuncak bebeklere benzerken, bir kısmı da hayvan derilerinden ibaretti. Tözler duvara asılır torbalarda saklanır, mühim bir yolculuğa veya ava çıkarken üzerlerine saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü.²² Ebu'l Gazi'nin *Şecere-i Türk*'ünde bu hususla ilgili olarak geçen bilgilere İnan çalışmasında yer vermiştir: "...*O zaman onlarda bir adet vardı ki birinin oğlu, kızı, bir yakını veya kıymetlisi ölürse onun suretini (kugurcak) yapar, evinde saklardı. Ara sıra onu öpüp, sevip, okşayarak bu filanın sureti derdi...*"; Yine 1253 yılında Moğol hanı Mengü'nün huzuruna elçi olarak gönderilen Rubrouck, Budist Uygur tapınağında gördüğü putların da Tanrı tasviri olarak kabul edilmediklerini, ölen ataların hatıralarını ifade ettiklerini kaydetmiştir (İnan, 1972: 43). Lakin atalar kültürün bir tezahürü olarak gelişen bu anlayışta adı geçen fetişler, Tanrı'yi temsil eden suretler değil, ölmüş ataların hatırası olan semboller biçiminde anlaşılmalıdır.

Bununla birlikte, bu ve benzeri bulanık izler eski Türklerde gerçek anlamıyla bir totemciliğin varlığı için yeterli delil oluşturmamış, başta Kafesoğlu

²⁰ *Klan* sözü, menşeyini Keltçe'den almakta ve "*oğul*" anlamına gelmektedir. Eski Türkçe'de klana "*sop*" (*urug*) denmektedir. Osmanlıca 'da ise bu terimi karşılar bir ifade olarak "*semiyye*" kelimesi kullanılmaktaydı.

²¹ Totemcilikte klan üyelerinin taptığı şey adı geçen cevherlerin kendisi değil, onların temsil ettiği "*mana*"dır. Bkz. (Hançerlioğlu, 1977: III, 644); Bununla birlikte *totem* "*alامت, işaret*" demektir. Malenezca bir kelime olan *mana* "*gizli güç*", Polinezyaca kökenli *tabu* ise "*haram*" anlamına gelmektedir (Tümer-Küçük, 2002: 47-50).

²² Türkçe "*asil, kök, menşe*" demek olan *töz* hakkında bkz. (İnan, 1972: 42-47).

gibi bir kısım araştırmacılar, eski Türk dininin Totemizm menşeli olduğu tezini kesinlikle reddetmişlerdir. Kafesoğlu'na göre, Totemci ailede ana hukuku geçerlidir. Türk ailesi ise patriarkal karakter taşımıştır. Klan'da akrabalık totem bağı üzerine dayanmakta iken, Türklerde kan akrabalığı temel teşkil eder. Klan'da mülkiyet ortaklığı yürürlükte olduğu halde, Türk ailesinde özel mülkiyet büyük rol oynar. Yine totemli klanda ekonomi parazit vasıftadır; yani devşirme esasına ve avcılığa dayanır. Hâlbuki Türk ekonomisi daha ziyade hayvan yetiştirme ve tarım üzerine kuruludur. Totemciliğin özelliklerinden biri de her klanın bir toteme sahip olması, totemsiz klanın mevcut bulunmamasıdır. Türklerde ata kabul edilen tek hayvan kurttur. Kurt ise totem olmaktan ziyade besici bozkırlının hayvan sürüleri için oluşturduğu tehlike nedeniyle, korkuyla karışık saygı hisleri beslenen bir hayvandır ve tapılma objesi de yapılmamıştır. Nihayet yalnız totemde değil, toteme bağlı bütün insanlarda, bütün varlıklarda bulunduğu inanan ve dokunduğu her şeyi kutsallaştırıcı "*mana*" adlı gizli bir kuvvet tasavvurunu ihtiva eden totemcilikte, ruhun ölmezliği, atalar ruhları, öteki dünya düşünceleri olmadığı halde, eski Türklerde mana telakkisi hiç yer almadığı gibi kainat da ruhlar dünyası olarak tanınmakta, ata ruhları için adaklar sunulup kurbanlar kesilmektedir. Tös denilen putlar ise totem "*şuringa*"ları değil daha ziyade ata ruhlarının timsalleridir. Yine Kafesoğlu sosyo-ekonomik özellikleri nedeniyle Moğol totemizmini kabul etmekte, *ongon* tabirinin *totem* manasında yalnızca Moğolca da yaşadığını söylemektedir. Oğuz boylarına ongon olarak gösterilen kuşlardan ne Kaşgarlı'da ne de İbn Fazlan'da bahsedilmediğinin altını çizen araştırmacı, "*Oğuz totem-kuşları*" hususunun ilk defa 14. yüzyıl Moğol devri eseri Residüdin'in *Camiü't-Tevarih*'inde geçtiğine dikkat çekmektedir (Kafesoğlu, 1980: 9-21).

Sonuç olarak Türklerin orijinal dinleri, Atalar kültü ve tabiat inançları şeklinde tezahür ederek nihayet Gök Tanrı Telakkisi ile yüksek bir seviyeye ulaşmıştır denilebilir. Ancak zamanla, başta bir mistik-sihri sistem diyebileceğimiz Şamanizm olmak üzere pek çok farklı anlayışın etkisine de maruz kalmıştır. Yine bu dini anlayışı parçacı bir yaklaşımla ele alan din nazariyecilerinin ortaya attıkları sistemlerden herhangi-veya sadece-biri içerisinde değerlendirmek de doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bahis konusu tüm bu nazariyeler Türk dini tarihi içerisinde görüşlerini destekler kanıtlar aramışlar, Tabiata Tapınma hususunda ağaç, su, dağ ve gök cisimleriyle ilgili kültürler; Fetişizmle ilgili olarak tözler; Preanimizm için özellikle güneyli tesirlerle beslenmiş bir Moğol etkisi altında kendini gösteren ve Antropomorfizm (Tanrının insan şeklinde düşünülmesi) eğilimli olup çoğu zaman da Zoomorfizm (hayvan biçimli tanrı) şekillerini muhafaza eden ulûhiyet yahut kutsiyetler; Manizm ile ilgilendirilen atalar kültü; Animizm konusunda Şamanizmde yer alan ruhlar ve nihayet Monoteizm için Gök Tanrı inancı delil gösterilmişlerdir (Günay-Güngör, 2003: 145-146). Bunun yanı sıra yine inanç tarihlerinin çok erken dönemlerinden itibaren Türkler, çeşitli medeniyet çevrelerinin dini etkilerine de maruz kalmış bulunmaktadırlar.

Kaynakça

- Akpınar, Turgut, (1986). "Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İnancı mıydı?", *Tarih ve Toplum Dergisi*, C.V, S. 27, s. 17-21.
- Akpınar, Turgut, (1988). "Eski ve Bugünkü Türklerde Su-Kültü ve Âdetler", *Tarih ve Toplum Dergisi*, C.IX, S.49, s. 30-39.
- Bayat, Fuzuli, (2007). *Türk Mitolojik Sistemi*, Ötüken yay., I-II, İstanbul.
- Büchner,F.V., (2001). "Tanrı" mad., *İ.A.*, MEB yay., C. XI., s.705-707.
- Caferoğlu, Ahmet, (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*,(Genişletilmiş 2. bsk.), TDK yay., Ankara.
- Codex Comanicus, (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (Çev. K. Aytaç), Ankara.
- Çoruhlu, Yaşar, (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalıcı yay., İstanbul.
- Durkheim, Emile, (2005). *Dini Hayatın İkel Biçimleri*, (Çev. Fuat Aydın), Ataç yay., İstanbul.
- Eberhard, Wolfram,(1996). *Çinin Şimal Komşuları*, (Çev. N. Uluğtuğ),(2. bsk.), TTK yay., Ankara.
- Ecer, Vehbi, (1987). "İslamiyet'in Doğuşu sırasında Araplarda ve Türklerde Totemcilik Var mıydı?", *E.Ü.S.B.D.*, S.1., s.103-112, Kayseri.
- El-Cahiz, (1988). *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (Çev. Ramazan Şeşen), (2. bsk.), TKAE yay. ,Ankara.
- Elide, Mircea, (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (Çev. Ali Berktaş), Kabalıcı yay., I-II-III, İstanbul.
- Elide, Mircea, (1999). *Şamanizm*, (Çev. İsmet Birkan), İmge yay., Ankara.
- Ergin, Muharrem, (1964). *Dede Korkut Kitabı*, TKAE yay. ,Ankara.
- Ergin, Muharrem, (1970). *Orhun Abideleri*, MEB yay., İstanbul.
- Ergin, Muharrem, (1988). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
- Eröz, Mehmet, (1973). "Türk İçtimai Hayatında Totemizm İzleri", *İÜİTED.*, C.V.s.289-299, İstanbul.
- Esin, Emel, (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalıcı yay., İstanbul.
- Gökalp, Ziya, (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi*, (Haz. İ. Aka-K.Y. Koprıman), KB yay., İstanbul
- Gumilev, L.N., (1994). "Eski Türk Dini", (Çev. H. Güngör), *TKD.*, C.XXXII, s.520-531.
- Gumilev, L.N., (1999). *Eski Türkler*, (Çev. Ahsen Batur), Selenga yay., İstanbul.
- Günay,Ü-Güngör.H., (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rehber yay., İstanbul.
- Günay, Ünver, (2003). *Din Sosyolojisi*, (6. bsk.), İnsan yay., İstanbul.
- Hançerlioğlu, Orhan, (1997). *Felsefe Ansiklopedisi (Kavramlar ve Akımlar)*, Remzi Kitabevi yay.,I-II-III, İstanbul.
- Hassan, Ümit, (2002). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, (2. bsk.) Alan yay., İstanbul.
- İnan, Abdulkadir, (1972). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, (2. bsk.), TTK yay., Ankara.
- İnan, Abdulkadir, (1976). Eski Türk Dini, KB yay, İstanbul.
- Kafesoğlu, İbrahim, (1980). *Eski Türk Dini*, KB yay., Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim, (1998). "Türkler", *MEB yay.*, C.XII/II, İstanbul.

- Kaşgarlı Mahmud, (1992). *Divanü Lügati-t-Türk*, (Çev. Besim Atalay), (3.bsk.), I,II,III,IV (İndeks), DLT yay., Ankara.
- Koca Salim, (2000). *Türk Kültürünün Temelleri*, KTÜ yay., Trabzon.
- Koppers, Wilhelm, (1941). "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Bellekten*, C.V, F. 29, s. 439-480, Ankara.
- Köprülü, M. Fuad, (2005). *Türk Tarih-i Dinisi*, Akçağ yay. Ankara.
- Ocak, Ahmet, Y., (2003). *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, (4.bsk.), İletişim yay., İstanbul.
- Ögel, Bahaeddin, (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV yay., (4.bsk.), İstanbul.
- Ögel, Bahaeddin, (2002). *Türk Mitolojisi*, TTK yay., I-II, Ankara.
- Örnek, S. Veyis, (1988). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul.
- Özerdim, Mukaddere, (1963). "Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini", *Bellekten*, C.XXVII, S. 105, s.1-23, Ankara.
- Roux, Jean-Paul, (1994). *Türklerin Ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret yay., İstanbul.
- Roux, Jean-Paul, (2011). *Eski Türk Mitolojisi*, (M.Yaşar Sağlam), BilgeSu yay., Ankara.
- Schmidt, P.W., (1965-1966). "Eski Türklerin Dini", (Çev. S. Buluç), *İ. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XIII-XIV, s. 75-90, İstanbul.
- Şeşen, Ramazan, (1995). *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Bedir yay. (2. bsk.), İstanbul.
- Tablamacıoğlu, M., (1961). *Din Sosyolojisi "Giriş"*, AÜİF yay., Ankara.
- Tanyu, A. Hikmet, (1980). *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, AÜİF yay., Ankara.
- Taş, İsmail, (2002). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Kömen yay., Konya.
- Turan, Osman, (1993). *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi yay., (3. bsk), İstanbul.
- Tümer, G.- Küçük, A., (2002). *Dinler Tarihi*, Ocak yay., (4 .bsk.), Ankara.
- Ülken, H.Ziya, (2004). *Türk Tefekkürü Tarihi*, YKY, İstanbul.